

УДК 159.922.7(09)(477)

Янченко Т. В.

ПСИХОЛОГІЯ ДИТИНСТВА ЯК ПРЕДМЕТ ПЕДАГОГІЧНОГО ДИСКУРСУ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті охарактеризовано педологію як комплексну науку, одним із предметів якої була психологія дитинства. Педологія зародилася в США, і її ідеї швидко поширилися у Радянському Союзі, зокрема в Україні, де проводилися психологічні дослідження дітей. Після заборони педології психологічні дослідження дитинства продовжувалися фахівцями Науково-дослідного інституту психології УРСР.

Ключові слова: психологія дитинства, педагогічний дискурс, психологічні дослідження, педологія, дитина.

Постановка проблеми. У контексті реформування сучасної системи освіти, реалізації концепції «Нової української школи» назріла необхідність побудови нової стратегії виховання, забезпечення відповідного сьогоденню бачення людини та її призначення у житті. Виклики сучасного соціуму детермінують вимоги до виховання дітей, формування у них умінь успішно навчатися, самовизначатися, розкривати індивідуальні творчі здібності. Щоб такі завдання були реалізовані, у педагогіці має застосовуватися індивідуальний підхід до дітей, заснований на ставленні до кожної дитини як до неповторної особистості і найвищої духовної цінності. Тому актуальною та невідкладною потребою педагогічної науки є накопичення і поглиблення знань про дитину, її оточення, закономірності та чинники формування особистості. У певні періоди розвитку педагогіки характерним для неї було звернення до психології дитинства і використання її здобутків у практичній площині. До таких періодів відноситься і перша третина ХХ століття, коли в освітньому та науковому просторі провідне місце займала педологія – наука про комплексне вивчення дитинства і використання його результатів у процесі навчання та виховання дітей.

Дослідження розвитку педології представлені працями українських учених О. Сухомлинської, Н. Дічек, І. Болотнікової, Н. Дем'яненко, Л. Дуднік, Л. Ковальчук, Ю. Литвиної, В. Лук'янової, О. Петренко.

Метою статті є висвітлення особливостей психологічних досліджень дитинства, які здійснювалися у педології і педагогіці.

Результати теоретичного дослідження. Педагогічний дискурс – це педагогічні дослідження з урахуванням контексту їх здійснення, мети та інших чинників, що впливають на результати, їх інтерпретацію і можливості застосування. Для розуміння сутності педологічних досліджень важливим є знання соціальних, політичних і культурно-освітніх умов її розвитку в зарубіжних країнах і в Україні. Тому психологія дитинства має розглядатися саме як предмет педагогічного дискурсу.

Педологія як наука про комплексне дослідження дітей, спрямована на використання результатів цих досліджень у освітньому процесі, виникла у кінці ХІХ ст. у США і стала однією з течій у педагогіці. Її розвиток був зумовлений вимогами часу, значним прогресом економіки та соціальної сфери і невідповідністю існуючої системи освіти запитам суспільства. Педологія спиралася на ідею визначення дитинства як окремого, особливого і важливого етапу розвитку людини, природничі засади та принцип двофакторності формування особистості, тобто визнання впливу як біологічних, так і соціальних чинників формування особистості. Розвиток педології був пов'язаний з такими течіями психології, як біхевіоризм на Заході (Дж. Уотсон, Е. Торндайк) та рефлексологія (В. Бехтерев, В. Гаккебуш, В. Протопопов) спочатку на теренах Російської імперії, а потім у Радянському Союзі. Новаційність педології полягала у використанні нею багатьох наукових дисциплін і методів, тобто у її комплексному, міждисциплінарному характері, який забезпечував, з одного боку дитиноцентровані, а з іншого – об'єктивні, науково обгрунтовані підходи до питань розвитку, навчання та виховання дитини. Педагогічний дискурс педології взагалі, а тим більше у подальшому радянської педології, не був тим принципом, за умови дотримання якого дитина розглядається як найвища цінність, навколо якої обертається світ дорослих, як це було у вільному вихованні. Для педології дитина – це частка природи, істота, усі психічні та фізіологічні функції й анатомічні властивості якої мають бути виявлені дослідним шляхом, і відповідно до них має бути побудована життєдіяльність дитини – школа, навчально-виховний процес, усе оточуюче середовище.

Засновники цієї науки американські психологи С. Холл і О. Крісмен, а також їх послідовники вважали психологічні дослідження важливою складовою педології. Зокрема, у педології крізь призму цілісного вивчення особистості дитини було започатковано й дослідження окремих складових розвитку та поведінки дитини: уваги, пам'яті, страху, гніву, іграшок, сміху, плачу, почуття «я», пристрасті до колекціонування, готовності до школи тощо [12, с. 18]. Їх можна віднести до психологічного напрямку педологічних досліджень.

Важливе місце у ньому займало вивчення дитячих ігор. Так, С. Холл разом зі своїм учнем К. Еллісом здійснив дослідження особливостей гри дітей віком 5 – 8 років з ляльками. Воно спиралося на результати анкетувань, проведених авторами серед дорослих і дітей. У процесі дослідження було зроблено висновок про велике виховне значення гри з ляльками як для дівчаток, так і для хлопчиків. Воно було сформульоване у такий спосіб: «Виховна цінність ляльок – величезна... Гра з ляльками виховує серце та волю, навіть більше, ніж інтелект. Тому вміння спрямовувати й утилізувати гру з ляльками може привести до відкриття нового знаряддя у процесі виховання, знаряддя дуже великої сили. Батьки та вчитель, які мають справу з дитячими індивідами, повинні вивчати особливості гри з ляльками у кожної дитини, висловлюючи незадоволення і використовуючи заходи обмеження або стимулюючи натяком і навіюванням» [10, с. 57]. Окрім того, гра з ляльками сприяє соціалізації дітей, їх підготовці до самостійного життя. С. Холл вважав, що «гра з ляльками є гарною школою для дітей, коли вони застосовують на практиці те, що вони знають». Він радив використовувати гру з ляльками у процесі виховання дитини у сім'ї та дитячому садку [10, с. 58].

С. Холл здійснив дослідження формування та трансформації поведінки дітей у процесі гри з піском. З цією метою вчений упродовж тривалого часу спостерігав за грою з піском декількох хлопчиків. Такі спостереження підтвердили думку педологів про виховне й освітнє значення подібних занять для дітей і користь колективних ігор для соціального розвитку особистості.

Під час гри з піском діти будували, імітували сільськогосподарську та ремісничу працю, «росли більш соціальними та розумними; вони засвоїли уроки самовладання і розвинули дух самопомоги, знайомились і реалізували на практиці виробничі процеси». С. Холл назвав і інші позитивні моменти впливу гри з піском на виховання та розвиток дітей: розвиток уваги, інтересу та поваги до праці, формування комунікативних навичок. Він зазначав: «Звичка до байдикування і до тих негативних наслідків, котрі воно викликає, усувалася, і розвиток хлопчиків був зорієнтований у практичному і навіть ремісничо-виробничому напрямі. Далі хлопчики достатньо навчилися і соціальній моральності завдяки ускладненому способу існування поряд з іншими». Заняття з піском вчений назвав природовідповідним вихованням, оскільки кожна дитина обирала собі той вид діяльності, який найбільше відповідав її здібностям та інтересам [11, с. 140].

Новаторським для педології стало дослідження російського ученого М. Рибнікова, предметом якого був психічний розвиток сільської дитини шкільного віку. Воно проводилося на початку ХХ ст. за сприяння Педагогічного музею Москви і було досить масштабним. У якості респондентів у дослідженні брали участь десятки тисяч дітей. Анкети, присвячені характеристиці дитячих ідеалів, заповнили близько 5 тисяч дітей. Дослідники проаналізували і понад 30 тисяч дитячих малюнків. Значна кількість оброблених матеріалів мала забезпечити об'єктивність дослідження.

На основі аналізу цих матеріалів учений охарактеризував ідеали сільських школярів, їхні уявлення про релігію та мораль, особливості розумового й естетичного розвитку, вміння розрізняти кольори тощо [8]. Він довів, що на розвиток психіки дитини впливає оточуюче середовище. Саме цим, насамперед, можна й пояснити відмінності між дітьми, які мешкають у містах і селах. Педолог зробив висновок, що психіка міської дитини суттєво відрізняється від психіки її сільського однолітка. Цей факт, на думку М. Рибнікова та інших науковців, потрібно враховувати при складанні навчальних програм [8, с. 3–4].

У 20-ті роки ХХ ст. педологія отримала значний розвиток у Радянському Союзі, зокрема і в Україні. Радянська влада пов'язувала з педологією наміри стосовно формування «нової» людини, здатної будувати соціалістичне суспільство. Для виховання такої людини були потрібними знання психології, тому у педології продовжувалися психологічні дослідження дітей. Зокрема, вони визначали рівень інтелектуального розвитку та специфіку вияву уваги, пам'яті, уваги та інших психічних характеристик дитини. Як зазначає О. Сухомлинська, у якості вимірників «найрізноманітніших аспектів розвитку дитини, у тому числі навчання і виховання» найчастіше використовувалися «тести – стандартизовані, часто обмежені в часі випробування для встановлення кількісних і якісних індивідуальних психологічних властивостей..., іншими словами, інструменти для оцінювання якостей особистості, зокрема інтелекту» [2, с. 392]. Для цього використовувалися: методика Россолімо, тести Біне-Симона, Крепеліна, Бурдона, Коса (визначення рівня інтелектуального розвитку); анкети для вивчення дитячих уявлень, ідеалів та інтересів [6, с. 25]. Тести Біне-Симона на визначення рівня розумового розвитку дитини були найбільш уживаними. Вони адаптувалися радянськими педологами до існуючих умов і дещо змінювалися, але, як і початковий варіант цих тестів, розроблений французькими психологами А. Біне та Т. Симоном, залишалися чітко диференційованими залежно від віку дитини.

Співробітник Київської кафедри педології Г. Костюк до переваг застосування тестів відніс оперативність отримання результатів і їхню достатню об'єктивність. Він зазначав: «У тестах інтелекту залишається один плюс, що нас в практиці і приваблює: можливість не ждати, поки учень розпочне своє навчання й виявить свій поступ, а виявити його можливості через успіх в малому ділі тестового виконання» [3, с. 141].

Дослідження соціальних уявлень, суджень, інтересів, ідеалів школярів мало на меті вивчення дитячих творів, запропоноване видатним педологом і педагогом П. Блонським. Він зазначав, що «надзвичайно багато для вивчення дітей дають їхні твори і розповіді на визначену тему». Щоб здійснити аналіз дитячих письмових творів, учений радив «до кожної дитячої роботи підходити не тільки з виробничої точки зору, тобто з боку виявлення у ній знань і навичок, але і з точки зору, які свої індивідуальні риси виявляє ця дитина у своїй роботі, і з точки зору соціальної, тобто як вимальовується у цій роботі домашній побут дитини і оточуюче середовище» [1, с. 6]. Цей метод запроваджувався у шкільну педологічну практику, але методика його застосування залишалася мало розробленою [1].

Дослідження, проведені у 1923 р. (дослідницьку групу очолював одеський педолог О. Монтеллі) за методом Біне-Симона, дали підстави педологам зробити висновок про «підозріло високий відсоток відсталості у дітей» [7, арк. 129]. Такий результат О. Монтеллі пояснив тим, що метод Біне-Симона не зовсім адаптований до визначення розумового розвитку дітей, які навчалися у радянських школах, оскільки він «спрямовується на з'ясування результатів шкільного «інтелектуального тренування», що не характерно для наших дітей і шкіл» [7, арк. 130].

Натомість педолог запропонував з метою визначення інтелектуального рівня школярів використовувати дещо змінений, «адаптований до дитини» шляхом зменшення кількості та обсягу завдань метод О. Лазурського. Його сутність полягала в тому, що кожна дитина виконувала 6 завдань:

- 1) учила напам'ять вірш;
- 2) писала твір на вільну тему;
- 3) підбирала асоціації до запропонованих слів;
- 4) малувала довільний малюнок;
- 5) виготовляла виріб з паперу або інших матеріалів;
- 6) брала участь у колективній грі.

На основі аналізу результатів виконання цих завдань педологи робили висновок не тільки про інтелект дитини, а й про її пам'ять, уяву та інші психічні властивості. У такий спосіб у 1923 р. одеськими педологами на чолі з О. Монтеллі було обстежено 247 дітей. Результати були більш оптимістичними порівняно з попереднім дослідженням, оскільки відсоток розумово відсталих дітей був дещо нижчий [7, арк. 130] (у звіті О. Монтеллі кількість розумово відсталих дітей або їх відсоток не вказані).

Загалом, педологічні обстеження, що проводилися на усій території Радянського Союзу, засвідчили, що радянські діти у 20-ті роки ХХ ст. мали досить низький рівень інтелекту. Особливо це стосувалося дітей народів, які проживали на території Середньої Азії та Сибіру. Показники рівня інтелектуального розвитку російських та українських дітей були дещо кращими, але також нижчими від норми [6, с. 36–41].

На початку 30-х років ХХ ст. суспільно-політична ситуація у Радянському Союзі змінилася: почалися репресії, встановився тоталітарний режим. У таких умовах педологія з її прагненням до пізнання дитини, розуміння її психологічних особливостей стала непотрібною. У 1936 р. педологія була проголошена псевдонаукою і заборонена. Однак заборонити науковий розвиток – це не означає зняти проблему, тим більше, що практика потребувала наукового (а не псевдонаукового) вирішення проблем. Тому, незважаючи на перешкоди, з плином часу об'єктивні методи дослідження повернулися в педагогіку і психологію (О. Сухомлинська) [9, с. 44].

До проблеми вивчення психічного розвитку дитини та його зв'язку з навчанням звернувся колишній педолог Г. Костюк. Після розгрому педології він продовжив науково-дослідну діяльність у галузі психології, зокрема вікової та педагогічної (очолював кафедру психології Київського педагогічного інституту та психологічний відділ УНДІПу, а згодом очолив створений за його ініціативи у 1945 р. Науково-дослідний інститут психології УРСР) [4, с. 4]. «Педологічне минуле» вченого вочевидь опосередковано вплинуло і на його подальшу наукову діяльність.

Аналіз праць Г. Костюка, написаних у другій половині 30-х років ХХ ст., свідчить, що після заборони педології дослідження специфіки психічного розвитку дітей та реалізації на цій основі індивідуального підходу до школярів у процесі їх навчання не були повністю припинені навіть у той час, коли репресивна політика стосовно педології була найбільш яскраво вираженою. Це пояснюється практичним значенням таких досліджень, оскільки з ідеологічно заангажованої радянської педагогіки держава та партія не зняли завдання формування нової людини. А виконати його за допомогою одних тільки неправдиво мажорних гасел було неможливо.

Психологічне вивчення дітей у перші роки після заборони педології покладалося, насамперед, на шкільних учителів, яким потрібно було «виявляти і знати індивідуальні особливості кожного свого учня, щоб належно скеровувати формування підрастаючої особистості, готуючи всебічно розвиненого,

озброєного міцними знаннями основ наук, свідомого, ініціативного будівника соціалізму» [5, с. 52]. «Центральним моментом у вивченні психології кожного учня» Г. Костюк вважав «вивчення фактичного ходу його навчання з кожної дисципліни», яке полягало не тільки в «констатації фактів виконання чи невиконання навчальних завдань, оцінці якості їх виконання», а й у визначенні причин труднощів, що мають окремі школярі у навчанні, та виявленні специфіки сімейно-побутових умов, у яких перебуває кожна дитина [5, с. 53–54].

Методи вивчення дитини спиралися лише на спостереження та аналіз результатів її навчальної діяльності [5].

Деякі інші колишні українські педологи, зокрема Д. Елькін, Д. Ніколенко, О. Раєвський, Є. Сухенко, П. Чамата продовжували діяльність спочатку в УНДПі, а потім у Науково-дослідному інституті психології УРСР. Науково-дослідні завдання, що висувалися перед співробітниками Інституту психології, полягали у «розробці актуальних проблем загальної, дитячої, педагогічної і спеціальної психології, а також питань історії психології». Це зумовлювало відповідну структуру установи, до складу якої, зокрема, входили відділи дитячої психології з кабінетом раннього і дошкільного віку та кабінетом шкільного віку, а також педагогічної психології. Згодом були утворені відділ професійної орієнтації та професійного консультування і лабораторія програмованого навчання.

Більшість проблем, які досліджувалися співробітниками Інституту психології, починаючи з часу його створення, стосувалися саме різних аспектів психічного розвитку дітей, визначення його закономірностей, внутрішніх і зовнішніх чинників психічного розвитку індивіда, а тому успадкували певні традиції педологічних досліджень (за своєю суттю вони були дитиноцентричними, спрямовувалися на з'ясування специфіки розвитку дітей у різні вікові періоди, орієнтувалися на освітньо-виховну практику). Так, концепція дослідження особистості дитини та розуміння її сутності, розроблена Г. Костюком у повосенний період, ґрунтувалася на засадах цілісності розвитку дитини, визнання її як соціально активної істоти, спрямування, зміст і форми діяльності якої змінюються залежно від віку [4].

Співробітниками Інституту психології, як свідчать джерела, вивчалися деякі питання, що свого часу становили предмет педології. Зокрема, проблеми формування особистості дитини, її характеру, свідомості та самосвідомості досліджувалися П. Чаматою, особливості психічного розвитку нормальних і аномальних дітей різного віку, їхніх уявлень, уваги, сприйняття, мови, мислення, пам'яті тощо – Д. Елькіним, О. Раєвським, Є. Сухенко та іншими науковцями.

Отже, дослідження різних аспектів психологічного розвитку дитини та його зв'язку з навчанням, а також втілення їх результатів у практичну площину не були припинені після заборони педології в СРСР і знайшли відображення у науковій діяльності фахівців інституту психології, колишніх педологів Д. Елькіна, Г. Костюка, О. Раєвського, П. Чамати та їхніх учнів.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Психологія дитинства була предметом вивчення педології, оскільки педологія забезпечувала сприятливі умови для освіти та виховання дітей, застосовувала індивідуальний підхід до дитини. Після заборони педології психологічні дослідження дитинства продовжувалися в Науково-дослідному інституті психології УРСР. Зміст його діяльності потребує подальшого вивчення і є перспективним напрямом історико-педагогічних досліджень.

Використані джерела

1. Блонский П. П. Как изучать школьника / П. П. Блонский. – Москва : Новая Москва, 1926. – 31 с.
2. Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.) : монографія / [О. В. Сухомлинська, Н. П. Дічек, Л. Д. Березівська та ін.] – Київ : Педагогічна думка, 2013. – 620 с.
3. Костюк Г. С. До проблеми константності індивідуальних інтелектуальних різниць в дитячих групах / Г. С. Костюк // Збірник праць Київської Науково-дослідчої катедри педології. – Т. 1. – Київ : Київ-Друк, друкарня імені Леніна, 1930. – С. 78–149.
4. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – Київ : Радянська школа, 1989. – 608 с.
5. Костюк Г. С. Передові ідеї в психологічній спадщині К. Д. Ушинського / Г. С. Костюк // Психологічна спадщина К. Д. Ушинського / [за ред. Г. С. Костюка]. – Київ : Радянська школа, 1963. – С. 3–24.
6. Курек Н. История ликвидации педологии и психотехники / Н. Курек. – Санкт-Петербург : Алетея, 2004. – 330 с.
7. Матеріали про науково-педагогічну та методологічну роботу Одеського губвідділу народної освіти (протоколи науково-педагогічного комітету і президії педологічної станції, плани робіт, доповіді, звіти), 5 березня – 15 грудня 1924 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України Ф. Р – 166. Міністерство народної освіти УРСР (Народний комісаріат освіти УСРР). – Оп. 4. – Спр. 348. – 230 арк.
8. Рыбников Н. Деревенский школьник и его идеалы. – Москва : Мысль, 1916. – 122 с.

9. Сухомлинська О. Проблеми розвитку особистості в історичному контексті психології та педагогіки / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2005. – № 1. – С. 41–45.
10. Холл С. Исследование о куклах / С. Холл, К. Эллис // Холл С. Очерки по изучению ребенка. – Москва : Пучина, 1925. – С. 9–68.
11. Холл С. История одной кучи песку / С. Холл // Холл С. Очерки по изучению ребенка. – Москва : Пучина, 1925. – С. 124–141.
12. Холл С. Наука о дитяти (педологія) и ее отношение к воспитанию / С. Холл // Холл С. Собрание статей по педологии и педагогике. – Москва : Московское книгоизд-во, 1912. – С. 1–26.
13. Янченко Т. В. Педологія в Україні та зарубіжжі: теорія і практика : [монографія] / Т. В. Янченко. – Чернівці : Десна Поліграф, 2016. – 448 с.

Yanchenko T. V.

THE PSYCHOLOGY OF CHILDHOOD AS A MATTER OF PEDAGOGICAL DISCOURSE: HISTORICAL ASPECT

The article characterizes pedology as a complex science, one of the items which was the psychology of childhood. Pedology was born in the United States, thanks to the pioneering activities of the American psychologists S. Hall and O. Krismen. They considered the psychological study of an important component of pedology. In pedology through the prism of a single study of the personality of the child was launched and studies of individual components of the development and behavior of the child: imagination, attention, memory, fear, anger, toys, laughing, crying, feeling of «I», the passion for collecting, readiness for school. The important place it occupied a study of children's games.

The idea of pedology quickly spread in the Soviet Union, especially in Ukraine, where there were psychological study of children. Pedology is from one of the flows of pedagogics which is unrecognized in an occident and Russian empire grew into leading soviet research and practice industry on principles of that there was organization of the educationally-educator system and maintenance of education was developed. The psychological investigation of childhood projects aimed at determining the level of intellectual development and specifics of imagination, memory and other mental characteristics.

Prohibition of pedology in the USSR was predefined by the socio-political situation in the middle of 30th of XXth century that was characterized by claim of totalitarianism and caused by this its by internal transformation. Psychological study of different aspects of psychological development of the child and its relation with training, as well as the implementation of their results in practical were suspended after banning of pedology in the USSR and were reflected in the the scientific activity of the Institute of psychology former pedologist D. Elkin, G. Kostiuk, O. Rajewski, P. Chamai and their students.

Key words: *psychology, pedagogical discourse, psychological research, pedology, child.*

Стаття надійшла до редакції 05.12.2017 р.